

Kasimata talupojad ja kabedad intelligendid

Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas¹

Heiki Pärdi

Foto: Urmas Tuuleveski erakogust.

Me tunneme üldiselt hämmastavalt halvasti oma argikultuuri, sealhulgas ka kõige lähemat minevikku. Võiks isegi öelda, et kehtib seaduspärasus: mida tavalisem asi, seda vähem sellest teatakse. Säärane mõte tekkis lugedes Eesti Rahva Muuseumi (ERM) arhiivis mõne aasta eest teateid 20. sajandi algul Eesti külas valitsenud “ropu mustuse ja kasimatuse” kohta.² Üldine teadmatus tuleneb muu hulgas sellest, et eesti ajalooteadust, sealhulgas kultuuriajalugu ning etnoloogiat on valdavalt huvitanud eriline, haruldane ja silmapaistev, aga mitte tavaline, argine ja igapäevane.

Mind hämmastasid tõsiselt väga paljud arhiivist leitud teated, nagu näiteks: “...elamu on elanikkude arvates üle 100 aasta vana. Ühe eluruumiga s.o. rehetoaaga (kammer – naaber-talu elamutel on viimase aja saavutus, pärast juure ehitud). Eluruum on kuni 3 m kõrge (vilja, rehe kuivatamiseks). Rehealune kõrvuti eluruumiga. Reheall loomad. Sõnniku tasapind rehe all palju kõrgem kui eluruumides põrand: selle tagajärjel tekivad tuppa läbi lagunend vaheseina virtsa ojad. Toa põrandal alalised haisevad virtsaodjad. Õhk mürgitud igasugusest roppusest, sõnnikust, toidujäänustest söögilaul. (Nähtavasti koristakse toidu lauda äär-

¹ Artikkel on kirjutatud Sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel. Grant nr. 2089. Kirjutis sai valmis 1998. aasta lõpus, kuid jäi mitmel põhjusel sahtlisse. Vahepealsetel aastatel olen kogunud hulga uut algupärast materjali ning kõnesolevaid ja sellega haakuvaid teemasid edasi uurinud. Üldjoontes ei ole see esialgset pilti, mille siin esitan, põhimõtteliselt muutnud. Loodan lähiaastatel lõpetada seda

temaatikat puudutava pikema uurimuse “20. sajandi Eesti argikultuur. Tavalised tavatud asjad”.

² Käesolevat temaatikat olen põgusalt puudutanud ühes oma varasemas artiklis. Vt.: H. Pärdi. Argielu ja “rahvakultuur”. Sajandialguse Saaremaa Eesti Rahva Muuseumi välipäevikuis. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994. Kuressaare, 1995, lk. 24–43.

misel ruumipuudusel ainult). See vana 100 aastane talu oli kõige mustem, ropem, haisevam ja kitsam terves vallas. – Mispärast? Võimaldaks ju normaaltalu paremaid elamistingimusi. Põhjus: üldtervishoidliste tingimuste liig madalalt hindamine – inimene ei tohiks ju ometi loomasõnnikus elada! Teiseks puudub läbikäimine paremate inimestega, eeskujude puudus, alalhoidlikkus, millest suure visadusega kinni hoitakse. Saunadega asi halb. Vähe neid häid asutusi. [– – –] Vähesed saunad pole korraliku ehitusega: ühetoalised tihti ilma korstnata. Tihti küll 2 ruumiga kui[d] korratu olekus, ilma põrandateta, lagund katuste ja seintega. Sauna puudusel pestakse küll vanides kes seda jõudnud omada, küll toobrites, lihtsalt tubades ehk laia ahju peal. Väljakäigu kohtadega pole asi palju parem. Neid leidub küll tihemini talude juures, niisama ka popsidel, kuid õieti pole need kunagi korralikud ega vääri nimetust. Selle päale vaadatakse veel kui ajutiselt pääle sunnitud mõne väärnähtuse peale, mida õieti tegelikult tarvis poleks: on siinamaale ikkagi ilma läbi saadud. Neid (klosette) ei pesta kunagi. Puhastus sünnib harva. Väiksed on nad, et suurem inimene nendesse sisse ei pääse. Tihti õlgseintega ilma katusteta lahtised ja lagunened. Arvuliselt on väljakäigukohtadega umbes kuni veerand talusid üldsummast varustud.”³

“Nägu ei pesta iga päev ja suur jagu pesavad ainult pühapäeva hommikul nägu.”⁴

Selliseid teateid leidsin oma suureks üllatuseks vastavatest materjalidest hulganisti. Need kõnelevad ühte ja sama – haritud inimeste meelest elas eesti talurahvas möödunud sajandi algul väga mustalt.

Tänase Eesti ühiskonna hoiakuid puhtuse suhtes väljendab tabavalt K. Kesküla essee “Pestud eestlane”: “Eestlased on alles poolel teel puhtuse poole. Estofiilid pesid Eesti riigimehed juba mitu aastat tagasi puhtaks. Praegu olevat 30 protsenti eestlasi mustad, 50 protsenti hoolikamad ja 20 protsenti puhtad –

nii väidab viimane Pühapäevaleht.⁵ [– – –] Hügieenikombed on kaasaeelses maailmas ühed silmatorkavamad grupitunnused. Pestud inimesed kuuluvad kultuursesse ja valgustatud Läände, rāpasevõitu rahvad pimedasse idasse. [– – –] Pesemine on tsivilisatsiooni kriteerium. [– – –] Kujutus, et endasuguse tunneb ära seebilõhna järgi, on muutunud nii valdavaks, et varjutab kõik muud *homo sapiens*’i tunnused.”⁶

Talupojad ei teadnud või ei hoolinud hügieenireegleist ega puhtusekultusest, mis kuulusid juba 20. sajandi algul lahutamatu euroopaliku/kodanliku kultuuri juurde. Eeltoodud kirjeldused väljendavad ka tolleaegsete vaatelehtade – noorte eesti haritlaste – nõrdimust ja pahameelt maarahva rāpasuse suhtes. Kõik see pani mõtlema asjade üle, mis muidu on tundunud täiesti enesestmõistetavate ja loomulike. Tekkis hulk küsimusi, millele pole lihtne vastata. Miks elas eesti talurahvas mustalt? Miks suhtusid talupojad puhtusesse teisiti kui meie praegu? Millised olid maarahva arusaamad mustusest ja puhtusest? Millal ja kuidas hakati neile õpetama uusi vaateid puhtuse kohta ning eriti haiguste ja mustuse seoste kohta? Kuidas talurahvas neisse õpetustesse suhtus ning kuidas ta neid omaks võttis? Kas eesti talupojad olid mustuse poolest ainulaadsed? Mis on üldse puhtus ja mustus? Lõpuks kultuuriuurimise seisukohalt tähtsad küsimused: mida tähendab puhtuse ja mustuse probleem meie kultuuri jaoks ja mida see meie kultuuri kohta ütleb?

Me ei tea, kuidas inimesed vanasti elasid

Mida kaugemale jäävad praegu valdavalt linnades elavad eestlased oma “maistest” juurtest, seda illusoorsemaks muutub kujutus “vanadest headest aegadest” talupoeglikus Eestis. Pettekujutelmi tugevdas Nõukogude okupatsioon, mil “Eesti aega” ja tollast külaühiskonda hakati poliitilistel põhjustel ette kujutama eriti idealiseeritult. Tavakujutluses on maarahvas (= eestlased) vaatamata kõigile katsumustele ja hädadele alati elanud ausalt, töökalt, karskelt, kasinalt ning loomulikult ka puhtalt. Nii nagu näeb ette protestantlik eetika.

³ ERM-i Sanitaartopograafiline Arhiiv (STA), Pärnumaa, Kaisma, 1924, lk. 214–216.

⁴ Samas, Enge, 1926, lk. 38.

⁵ Kas meil on hügieeniga probleeme. Peske oma tuju puhtaks. Vaatlus. – Pühapäevaleht 29.11.1998, lk. 14–15.

⁶ K. Kesküla. Pestud eestlane. – Eesti Ekspress 11.12.1998, lk. B5.

Tänu etnoloogidele ja folkloristidele teame päris hästi seda, mida inimesed on teinud ja loonud: laulud ja ehitised, tantsud ja tööd, rõivad ja kombed ning palju muud on hoolikalt muuseumidesse ja arhiividesse talletatud ning suurelt osalt ka läbi uuritud. Ent me ei tea näiliselt kõige triviaalsemat – kuidas inimesed elasid? See, mis meie jaoks on praegu kõige tavalisem, ei pruugi tähendada sedasama kusagil mujal kellegi teise jaoks. Peab arvestama, et asjade tähendus muutub mitte ainult ruumis, vaid ka ajas ning sõltuvalt sotsiaalsest keskkonnast. Kõige enesestmõistetavamad ja tavalisemad asjad sisaldavad paradoksaalsel kombel sageli väga olulist teavet kultuuri põhialuste kohta. Käibetõed ja tavaarusaamad (“terve mõistus”) ning neil põhinev argielu (toimingud, käitumine) tunduvad enamasti liiga tavalised, et pöörata neile tähelepanu. Selletõttu poleks nagu põhjust arutleda nende päritolu ning sügavamate seoste üle teiste kultuurinähtustega või veelgi enam – neid tõsiselt uurida. Siinjuures pean silmas inimese füüsilise eksisteerimise paratamatuid aspekte – organismi bioloogilistest funktsioonidest tulenevaid toiminguid, käitumisviise ning arusaamu nendest.

“Oma kultuuri uurides varitseb meid pidevalt oht mitte märgata paljusid olulisi asju. See tuleneb sellest,” kirjutab O. Löfgren, “et me peame liiga palju enesestmõistetavaks – asju küll nähakse, kuid ei panda tähele. Me ei näe ümbritsevas elus probleeme ega mõista, et paljud neist asjadest, mida me peame “normaalseks” või inimloomusele omaseks, on tegelikult kultuuriproduktid, seostudes pigem ajaloo kui bioloogia ja psühholoogiaga. Teiseks kipume me analüüsima ühiskonna osakultuure oma “akadeemilise keskklassi” vaatepunktist.”⁷ Talupojakultuuri näol, mida käesolevas artiklis käsitleme, on tegemist tüüpilise osakultuuriga.

Mõne aja eest ilmunud mahukas ülevaates “Eesti rahvakultuur”⁸ ei leidu selliseid “ebaviisakaid” teemasid, nagu puhtus/mustus, isiklik hügieen, pesemine, käimlad või midagi muud, mis puudutab inimese “räpast” looduslik-loomalikku poolt. Seesugused asjad ei ole mahtunud klassikalise etnoloogia “ainekaanonisse”. Et tegemist ei ole ainult eesti etnoloogidele eriomase puritaanlusega, kinnitab Rootsisis samu probleeme uurinud etnoloogi

Jonas Frykmani mõtteavaldus: “Maalida pilti 19. sajandi talupoegade ja kodanluse vaadetest mustusele on keerukas ülesanne, sest uurimisaines on suhteliselt hajus. Etnoloogiaarhiivid on tulvil informatsiooni palju “eesinduslikumate” alade kohta, nagu rahvariie, hooned, tähtpäevapidustused, mõistatused, legendid, laulud ja mängud. See on sellepärast nii, et puhust nagu ka kehaosade nimetusi ja nendega seotud tegevusi ei loetud uurimiseks sobivate teemade hulka. Kui asi jõuab mustuseni, peab uurija olema tänulik iga laialipuistatudi teatmekübeme, iga kirjelduse ja iga illustratsiooni eest. [– – –] Tuleb rõhutada, et säärase asjade varjamine oli ebateadlik. Välitöölistel ja rahvaelu-uurijail oli raske kõrvale lükata oma silmaklappe. Nende endi, üldiselt keskklassi kultuuris oli inimeksistenti räpsem külg rangete tabu.”⁹

Samasugune olukord on ka eesti etnoloogias. Kui me ei taha välja selgitada ainult seda, kuidas inimesed näevad asju *post factum*, läbi mälufiltrit, ei saa me uurimistööd rajada pelgalt mälestustele. “Mälu on valiv,” kirjutab O. Löfgren, sest “see, mille ta välja kurnab, annab meile olulist informatsiooni selle kohta, mida inimesed tahavad mäletada.”¹⁰ Valdav osa Eesti Rahva Muuseumi (ERM) etnograafiaarhiivist – etnoloogide välimaterjal (EA) ja kirjasaatjate tööd (KV) – põhineb mälestustel, olles seega iseloomult ajalooline e. diakrooniline. Sealt leiab harva midagi, mis võiks mingil moel heita halba varju kirjutaja enda isikule, perekonnale, kodukohale või laiemalt – kogu rahvale.¹¹ Mustus ja muu selletaoline kuulu-

⁷ O. Löfgren. On the Anatomy of Culture. – Ethnologia Europaea 1981, nr. 12, lk.26.

⁸ A. Viires, E. Vunder (toim.). Eesti rahvakultuur. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998.

⁹ J. Frykman. Clean and Proper. Body and Soul through Peasant and Bourgeois Eyes. – J. Frykman, O. Löfgren. Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life. Rutgers University Press, New Brunswick and London, 1987, lk. 160–161.

¹⁰ O. Löfgren Rational and Sensitive. Changing Attitudes to Time, Nature and the Home. – J. Frykman, O. Löfgren. Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life. Rutgers University Press, New Brunswick and London, 1987, lk. 139.

¹¹ ERM-i kirjasaatjate 1994. aastal toimunud võistluse “Argielu tavad ja reeglid” vastuste hulgas (2088

vad kindlasti teemade hulka, millest hea meeleaga ei räägita. “See, mida mälestustekirjutajat on kogu elu õpetatud ohjeldama ja varjama, jäetakse loomulikult oma eluloost välja. Sellepärast puuduvad minevikul, mis elab mälestustest, täielikult haisud, kihud ja kehad.”¹² Kirjutajatele või rääkijatele ei saa seda pahaks panna, kuid uurimisallikana ei tohi neid materjale pimesi ja kriitikavabalt usaldada ega piirduda ainult nendega. Kultuuri uurimisel vajame diakroonilise teabe kõrval hädasti ka sünkroonilist välimaterjali.

Sanitaartopograafilised kirjeldused kui ainulaadne allikas rahva elu kohta

Õnneks leidub Eestis puhtuse ja mustuse teema kohta väga ainulaadset, süstemaatilist ning, mis eriti hinnatav, sünkroonilist ainet. Eesti Rahva Muuseumis säilitatakse peaaegu kogu Eestimaad hõlmavate sanitaartopograafiliste kirjelduste algmaterjale. Need 340 käsikirjalist vihku (kokku 10 404 lehekülge) moodustavad omaette osa ERM-i käsikirjaarhiivist – Sanitaartopograafilise Arhiivi (STA)¹³, mida etnoloogilises uurimistöös on kasutatud kahetsusväärset vähe.

1920. aastail hakkas noor Eesti riik inventeerima oma olukorda erinevais valdkondades. Üheks väga tähtsaks alaks oli tervishoid, millest sõltub ükskõik millise riigi kodanike ter-

vis ja käekäik – seega ka riigi seisund. Kõnesoleva töö eesmärk oli välja selgitada, millistes tervishoidlikes oludes elas eesti rahvas, eelkõige maainimesed, millised nakkushaigused olid levinud ning mida tehti nende vältimiseks või leviku tõkestamiseks. Lisaks sellele pidid välitöölised levitama rahva hulgas ka teadmisi hügieeni ja selle seoste kohta haigustega, ühesõnaga – tegelema rahva harimisega.

Vastavat uurimistööd tegid Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi juhataja prof. Aleksander Rammuli juhtimisel ning Tervishoiu Peavalitsuse toetusel arstid ja vanemate kursuste arstiteaduse üliõpilased. Aastail 1922–27 käidi kogu Eestimaa küla-külalt ja vald-vallalt risti-põiki läbi. Uuriti aukartustäratavat hulka talusid – umbes 15–20%. Selle algandmestiku põhjal koostati kõigepealt vastava küla ning seejärel valla kirjeldus. Viimaste põhjal kirjutati omakorda maakondlikud ülevaated, mis kõik avaldati ka trükis.¹⁴ Uurimisprojekti võeti eeskujuna mitme riigi kogemustest, mille kohta A. Rammul kirjutas: “Meie uurimiskava on koostatud, kasutades Vene Linnadeliidu, Saksa ja Ameerika kavasid, täiendades ja muutes neid meie olude ning nõuete kohaselt. [– – –] Peale asulate, elamute, elu ja olude, joogivee uurimise ning kirjeldamise oli väljasaadetavatel stipendiaatidel-arstidel ja vanemate kursuste arstiteaduseüliõpilastel ülesandeks ka tervishoiuliste teadmiste levitamise rahva seas kõnede ja lihtsa jutujamamise teel.”¹⁵

lehekülge) leidub haruharva midagi muud, kui näeb ette kodanlik puhtusekaanon. Siiski, näiteks 1927. aastal sündinud humanitaarkõrgharidusega naisõpetaja kirjutab: “Pea tunnustama, et sõjaeelsel ajal oli Eesti taludes puhtusepidamine praegusega võrreldes tunduvalt madalamal järjel. Parasiitide – kirbud, lutikad, prussakad – esinemine oli üldine. Kilk oli koguni armastatud loomake. Tõrjet küll tehti, voodid viidi õue ja valati üle keeva veega, prussakatest üritati vabaneda miinikollasega, kuid edu see ei toonud, ainult ajutist leevendust. [– – –] Isikliku puhtusega ei olnud lood eriti paremad. [– – –] Suvel toimus laupäevane pesemine suveköögis suures puuvannis, talvel tiriti seesama vann kööki. Kätepesuks (seda tuli teha enne sööki) oli köögis kauss ja tilaga veenõu. Vanaema kontrollis, kas kasutasime ka seepi. Jalgade pesemist nõuti igal õhtul. [– – –] Hammaste pesemist üldse ei olnud. Alles siis, kui kooli läksin, muretseti mulle hambahari (mäletan, et see oli kollane), kuid ema ei jälginud hammaste

pesemist eriti järjekindlalt, ise ma seda meeldetuletamiseta ei teinud.” (ERM KV 728 – I, Juuru. Lk. 134–135)

¹² J. Frykman. Clean and Proper..., 1987, lk. 161.

¹³ ERM-is on andmeid 10 maakonna, välja arvatud Tartumaa kohta. Säilinud materjalid on paikkonniti üpris erineva mahuga, sellepärast ka erineva sisulise tihedusega: Harjumaa – 540 lk., Järvamaa – 184 lk., Läänemaa – 1488 lk., Petserimaa – 912 lk., Pärnumaa – 1725 lk., Saaremaa – 900 lk., Valgamaa – 876 lk., Viljandimaa – 1475 lk., Virumaa – 615 lk., Võrumaa – 1589 lk.

¹⁴ Harjumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1937; Järvamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1934; Läänemaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1929; Petserimaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1935; Pärnumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1930; Saaremaa tervishoiuline kirjeldus.

Käsitletavate teemade ring oli aukartust-äratavalt lai: paikkonna loodusolud (maa, vesi, õhk), asulastik, hooned, haigused, tervishoiulikud abinõud, arstiabi, rahva-arstid-posijad, kodused ravivõtted, elamute heakord ja sisustus, puhtus toas ja õues, kaevud, käimlad, isiklik hügieen, eriti saunad ja saunatamine, välimus ja rõivastus, prostitutsioon ja ehalkäimine, toidud ja söömistavad, alkohol ja tubakas jne. Lisaks kohustuslikele teemadele kirjeldasid vaatlejad maarahva elus ka muud nende meelest tähelepanuväärset.

Sanitaartopograafid kogusid oma materjali põhiliselt samade meetoditega, mida kasutavad etnoloogid. Nende põhiliseks meetodiks oli vahetu vaatlus – uurimisviis, mida meie etnograafid on välitööl kasutanud väga harva. Sellepärast on sanitaartopograafilised kirjeldused ainulaadseks allikaks tolleaegse rahva elu uurimisel laiemast perspektiivist ning teistest vaatenurkadest, kui seda võimaldavad n.-õ. traditsioonilised puhtetnograafilised allikad. Sõltuvalt kõnealusel uurimistöös osalenud konkreetsetest isikutest on materjali usaldatavus, tihedus ning kultuurilooline väärtus eri paikkondade kohta üpris erinev. Kõige mahukamad ja ka sisukamad materjalid pärinevad Pärnu- ja Võrumaalt, head on ka Lääne- ja Viljandimaal tehtud ülestähendused. Neis piirkondades töötanud väliuurijate hulgas olid mõned, kes ei piirdunud ainult formaalse vastamisega kohustuslikele küsimustele, vaid märkisid lisaks ka inimeste enda suhtumist väljendavaid ütlusi ning omapoolseid huvitavaid kommentaare.

Kust on pärit mustus?

See, mida me peame loomulikuks ja “normaalseks” (normikohaseks) = õigeaks, on tegelikult väga tihedalt seotud meie kultuuriga. Ka puhtust ja mustust ei eristata igal pool maailmas kaugeltki ühtmoodi, vaid igas kultuuris erinevalt. Mingil moel teevad puhaste ja ebapuhaste asjade, tegude ja inimeste vahel vahet kõik kultuurid. Arusaamad puhtusest ja ebapuhtusest on ühed kõige püsivamad kultuurilised tõekspidamised. Seal, kus puhtust seostatakse kõrgemate jõududega, on eristamise aluseks religiooninormid. Mujal on sellel jälle täiesti ilmalik iseloom – puhtuse ja

mustuse olemuse määravad arusaamad hügieenist ning esteetilised ja moraalsed väärtushinnangud. Ameerika antropoloog M. Mead väidab, et puhtus ei ole paljude kultuuride jaoks oluline mitte kui asi iseeneses, vaid kui osa elulaadist. Lääne kultuurides on puhtusel tema meelest sageli ainult esteetiline või moraalne väärtus, kuigi seda põhjendatakse hügieeniga.¹⁶ Mustuse põhiolemus seisneb selles, et tegemist on “asjaga, mis pole omal kohal” – miski, mis ei sobi sinna, kus ta on. Ebapuhtust märgatakse siis, kui miski on hõlbinud talle ettenähtud kohast vastavas kultuuris. Mulda ja pori ei sallita toapõrandal, veel vähem söögilaul või voodis, kuid aias ja põllul on need täiesti omal kohal, toit iseenesest ei ole räpane ega roojane, kuid toidujäänused riietel või näol mõjuvad räpaselt jne. Kategooriatena on puhtus ja mustus peaaegu niisama subjektiivsed kui ilu ja inetus. “Absoluutset mustust ei ole olemas, mustus on vaataja silmis,” ütleb antropoloog M. Douglas.¹⁷

Kultuuriantropoloogiale, sealhulgas etnoloogiale, pakub puhtuse ja mustuse vahakord huvi mitmest aspektist. Ilmselt on aga kõige intrigeerivam suur hulk erinevaid suhtumisi puhtusesse ja mustusesse iseenesest. Arusaamad puhtusest ja mustusest väljendavad inimeste üldisemaid vaateid maailmale ning võimaldavad paremini mõista nende hoiakuid ja käitumisviise. See omakorda annab võimaluse paremini seletada nende kultuuri. Etnoloogi huvitab kõige rohkem maailmavaate ja argielu suhe, ütleb O. Löfgren¹⁸ ning see on käesolevas seoses väga oluline.

Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1928; Tartumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1938; Valgamaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1933; Viljandimaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1933; Virumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1931; Võrumaa tervishoiuline kirjeldus. Toim. prof. A. Rammul. Tartu, 1932.

¹⁵ Saaremaa tervishoiuline kirjeldus..., lk. 6.

¹⁶ M. Mead (ed.). Cultural Patterns and Technical Change. New York, 1955, lk. 255–266.

¹⁷ M. Douglas. Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo. Routledge & Kegan Paul, London, 1966, lk. 2.

¹⁸ O. Löfgren. World-Views. A Research Perspective. – Ethnologia Scandinavica 1981, lk. 22.

19. saj. lõpus – 20. saj. algul hakkas mustus paljudele inimestele Euroopas ja Ameerikas üha rohkem muret tegema ning nad hakkasid taotlema aina suuremat puhtust. M. Douglas ütleb, et mure mustuse ja saastumise pärast tekib siis, kui ohus on ühiskonna välispiirid, kõlbelisus või kultuuri põhiolemus.¹⁹ Toetudes M. Douglasele arvab A. Forty, et põhjus, miks keskklass hakkas 20. sajandi algupoolel pöörama väga suurt tähelepanu isiklikule, kodusele ja avalikule puhtusele, olid töölisklassi kasvavast poliitilisest mõjust tulenenud kiired sotsiaalsed muutused ning sotsiaalsete piiride murenemine. Tervishoiureformaatorid suutsid kodanlasi veenda selles, et kõigi sotsiaalsete probleemide juured peituvad hügieenis ja tervises.²⁰

Üldised arusaamad puhtusest

Tegelikult hakkasid arstid ja sotsiaalreformijad juba alates 18. sajandi lõpust agiteerima lihtrahvast tervislikult elama. Trükiti mitmesuguseid käsiraamatuid, sanitaarkatekismusi jmt. Nende abil püüti rahvale selgeks teha korraliku, tööka, kokkuhoidliku ja puhta elu tähtsust. Selgitustöös olid olulisel kohal kodanliku kultuuri põhiväärtuste hulka kuuluvad mõisted kodu ja perekond. Just perekond pidi olema see, kes kujundab uut põlvkonda puhtuseideaalide vaimus. Teisalt rõhutas tervisekirjandus mõtet, et igaüks vastutab, vähemalt osaliselt, ise oma tervise eest. Haigused tabavad neid, kes patustavad tervisereeglite vastu. Rõhutati ka, et inimesed ei pea terved olema mitte ainult kohustusest iseenda ja oma perekonna vastu, vaid see on nende kodanikukohus ühiskonna ja isamaa ees.²¹

Eestiski alustati rahva tervishoiualast harimist õige varakult. Juba 1816. aastal, mil ilmus J. W. L. Luce “Tervisse Katekismusse Ramat”, võisid eestlased emakeeles lugeda oma tervise eest hoolitsemise vajadusest ning moodustest. Raamat sisaldab hulga lihtsalt sõnastatud õpetusi puhtuse ja tervise hoidmise kohta. Luce oli kategooriliselt loomade pidamise vastu eluruumides, suhtus väga kriitiliselt suitsutaredesse ning leidis, et eluruume ei saa enne korralikult puhtaks, kuni neil pole laudpõrandaid. Küsimusele, kui sagedasti peaks tuba pühkima, et see oleks puhas, vastas ta: “Ni ial, kui se rojaseks saab. Peäle sedda peab igga päwa toat pühitama.”²² Muu hulgas soovitas Luce ka igal hommikul ja õhtul loputada külma veega hambaid, et need puhtana püsiks ning ei laguneks.

Oma reformituhinas vaatasid rahvaharijad aga mööda tõsiasjast, et nende ideed olid kodanlikud. Nad arvestasid vähe majanduslike ja sotsiaalsete tingimustega, millel põhines suurema osa inimeste eluviis. Samuti ignoreerisid nad oma soovitude kultuurilist iseloomu. Selletõttu oli tervise-alasel valgustustegevusel vähemalt kuni 19. sajandi lõpuni alamate klasside juures vähe edu.²³

Eestis oli maarahva majanduslik ja sotsiaalne olukord Lääne-Euroopast kehvem ning tervisealasel kihutustööl ei olnud siin niigi palju edu kui Läänes. 19. sajandil Euroopa kodanliku kultuuris kujunes kodu privaateks pelgupaigaks välismaailma eest ning naise põhitgevuseks oli kodu korrastamine. Kodu hakati nägema utoopilise kooskonnana, pelgupaigana maailma eest – paigana, mida peab teadlikult kujundama ja perfektselt korraldama.²⁴ Sellepärast oli tolmuvõtmine, pühkimine ja pesemine “paremates” peredes lahutamatu osa igapäevasest majapidamisrituaalist. Eesti taludes ei olnud tootmine ja tööelu veel eraldunud pereelust ning ka *kodust* kodanlikus mõttes ei saa kõnelda. Vaevalt pööras 19. sajandi ja 20. sajandi algupoole eesti talunaine erilist tähelepanu mustusele, sest ta pidi tegelema eelkõige väga erinevate majandusasjadega, mitte olema koduperenaine. Talumajapidamises leidis peaaegu kõikjal seda, mida nüüd oli hakatud pidama mustuseks – nii põllul, õues kui ka hoonetes, samuti koduloomade ja inimeste juures. See oli lahutamatu osa argielust, milles ei nähtud ohtu tervisele ega millelegi

¹⁹ M. Douglas. Purity and Danger..., lk. 146–147.

²⁰ A. Forty. Objects of Desire. Design and Society 1750. Thames and Hudson, 1986, lk. 157–159.

²¹ S. Mellemgaard. Bourgeois Ideals in Nineteenth-Century Hygiene. The Evidence of Danish Medical Topography. – Ethnologia Scandinavica 1992, lk. 28.

²² J. W. L. Luce. Tervisse Katekismusse Ramat. Tallinn, 1816, lk. 48.

²³ G. Rosen. A History of Public Health. New York, 1958.

²⁴ T. K. Hareven. The Home and the Family in Historical Perspective. – Social Research, Vol. 58, 1991, nr. 1, lk. 263.

muule. Peamine erinevus talupoegade ja kodanlaste vaadetes puhtusele põhines arusaamal hügieenist. Igapäevases elus ei pööratud sellele peaaegu mingit tähelepanu. Samas oli mustus teatud olukordades talupoja jaoks häbiväärne ning räpasesse inimesesse suhtuti kahtlustavalt. Tähtsatel pidulikel puhkudel pidid inimesed teiste seltskonnas viibides olema puhtad, hoolikalt pestud ning kenasti riides.

Kodanlike puhtuseideaalide omaksvõttu ja rakendamist takistasid eelkõige rahva hoiakud ja arusaamad. Eesti sanitaartopograafid olid sunnitud korduvalt nentima, et rahval puudub arusaam tervishoiu üldpõhimõtetest ning puhtusest kinnipidamise vajalikkust ei mõisteta. Mustust seostasid meie vaatlejad sagedasti otseselt vaesusega, mis osaliselt võis olla õige – näiteks peldikute ja saunade puudumise puhul kehvikeredes. Kuid päris palju oli ka jõukaid inimesi, kes samamoodi puhtusele mingit tähelepanu ei pööranud. Maainimesed pidasid mustust paratamatult põllumehe elu juurde kuuluvaks.

“Ei saa nimetamata jätta ka rahva mitteküllaldast arusaamist nakkavate haiguste tekkimise põhjustest ja käigust. Avaldatakse mõnes kohas isegi umbusaldust üldse haiguste nakkavuse üle, küsitakse: “kust see esimene siis sai, kui ta nakkav on”. Mitmesuguste mustade tööde juurest sööma asudes jäetakse tihti käed pesemata. Tihti võib leida majas mitterahuldavat puhtust, see ei ole tingitud vaesusest, vaid ainult puhtuse mõiste puudulikkust väljaarenematuses, sest rahvas elab ju siin võrdlemisi jõukalt. Puhtus on domineeriv majades, kus noored inimesed ei puudu, vanadele on puhtuse pidamine sekundäarse tähtsusega.”²⁵

Talupojad nägid mustuses isegi midagi positiivset ning mõnikord oli lausa kasulik olla räpane. Ennast harva või üldse mitte pestes ei tundnud inimene nii kergesti külma, sest mustus ja eritised andsid kehale lisakaitset. K. E. von Baeri 1814. aastal ilmunud doktoriväitekirjast võib teha järelduse, et 19. sajandi alguses ei olnud eesti talupojad väga varmad ennast pesema:

“Kui talve alguseks on vili pekstud, siis teeb eestlane endale head äraolemist. Nagu kooparavad veedavad nad suure osa päevast onni pimeduses magamisega, sest tööd iseenda ja isanda tarbeks käivad nüüd vähem peale kui

muul ajal. Talvel, kui mehed metsa lähuvad, talitavad naised ja lapsed peamiselt kodus. Missuguses kasimatuses see rahvas talv otsa elab, on vaevalt usutav, ja nad kattuksid peaaegu mustusekoorikuga, kui nad vahel laupäeviti end saunas ei peseks. Saunad kuuluvad rahvuslike lõbude hulka ja neid kasutatakse igal aastajal. [– – –] Eeskätt on aga tarvis tähelepanu pöörata nahale kui organile. See on ohustatud ilmastiku vaenulikkusest ja majade räpasusest ning saab tihti haigustele sissepääsukohaks. Varustatud vaid väheste kaitsega ranga talvise pakase vastu ja kõrvetava suvekuumuse vastu, muutub nahk nii tihkeks ja jäigaks, et ta vaid vähest ärritatavust üles näitab ja perspiratsioon aeglaselt kulgeb. Sellest naha tuimusest selgub ka, miks eestlane paksus riides, sageli isegi kasukas seljas, kuni + 18° R [22,5° C] soojuses liikuda suudab; siit ka kergesti taibata, miks ta ilma mingit katet ümber võtmata võib kuumaks köetud majast haigust kartmata välja lageda taeva alla minna.”²⁶

Samamoodi elavad meie praeguste arusaamade järgi väga räpaselt paljud põhjarahvad – eskimod, tšuktšid ja mitmed teised.

Põllumehed teadsid, et mustus sünnitab elu. Vanaaegseid arusaamu mustuse tähtsusest peegeldab hästi Rootsist üleskirjutatud lause: “Talumehe käsi peab olema nii must, et kui sinna panna seeme, siis läheb see kasvama.”²⁷

Tänapäeval on ilmselge, et puhtus ja hügieen kuuluvad kokku, ent 19. sajandi talupoegadel oli raske mõista, et pesematus võiks olla ohtlik. Laudast või põllult otse söögilauda istumine ei tekitanud mingeid probleeme, vähemalt mitte hügieenilistel põhjustel. Sanitaartopograafide tähelepanekud lubavad väita, et põhiliselt ei olnud eesti talurahvas oma vanu pesemistavasid muutnud ka 1920. aastail.

“Kõik ei pese nägu mitte igal hommikul, vaid harvemini – mõned pesevad nägu ainult saunapäevadel ja pühapäevadel. Käsi pestakse mustemate tööde aegu enne söögikordi.”²⁸

²⁵ STA Valgamaa, Jõgeveste, lk. 202.

²⁶ K. E. von Baer. Eestlaste endeemilistest haigustest. – “Loomingu” Raamatukogu 1976, nr. 33, lk. 33, 35–36.

²⁷ M. Erikson. Personlig hygien. – Fataburen 1970, lk. 10.

²⁸ Järvamaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 47.

“Igahommikune näo- ja kätepesemine ei ole kuigi suurelt läbi viidud; seda teeb ikkagi ainult vähemus; tihti pealegi tarvitatakse pesunõusid kartulite pesemiseks ja muuks otsarbeks.”²⁹

“Enne söömist pestakse käed, see komme või pruuk olla pärit hilja ajast, kui venelasi siin tööjoududena (talusulastena) tarvitama hakatud. See komme olnud omane venelastele, kust siis ka “peremehed” seda pruuki omandanud.”³⁰

Viimane teade on iseäranis tähelepanuväärne – esiteks selle poolest, et peremehed omandasid uusi kombeid sulastelt, teiseks, et eestlased õppisid venelastelt ning kolmandaks saame võrdlemisi täpselt teada, millal hakati ühes konkreetses paigas enne sööki käsi pesema.

Igapäevase ihupesemise ebaolulisust ning väikest levikut kinnitab tõik, et enamikus Eesti taludes puudusid tol ajal spetsiaalsed anumad käte- ja näopesemiseks. Kõige visamalt juurdus külas aga hammaste pesemine: 1920. aastail oli see peaaegu kõikjal väga haruldane. Hammaste eest hoolitsemine tähendas nende loputamist külma veega ning toiduosakeste puutikuga väljatorkimist; äärmisel juhul nühti neid ka sõrmede või riidetükiga. Enamik sanitaartopograafe nendib, et maarahva hammaste seisund oli halb, kusjuures noortel kehvem kui vanadel – umbes pooltel koolilastel olid hambad katki. Viimase tööga üks põhjuseid võis olla asjaolu, et väikelastele tavatseti söötmise vaheajal suhu pista *nuts* (riidenutsakas, mille sees oli leiva ja suhkru segu), mille imemine rikkus hambaid. Valust vabanemise vahendina tunnistati enamasti ainult hamba väljatõmbamist. Iseäranis skeptiliselt suhtusid hammaste pesemisse vanemad inimesed, kelle arvates teeb see hammastele selget kahju.

“Hamba pesemist maal palju ei tunta, iseäranis vanemad inimesed ei ole oma eluajal hambaid pesenud ja ütlevad hammaste pesemine olevad hammasterikkumine ja eluajal ei olevat olnud ka hamba valu, nagu nüüd.”³¹

1923. aastal sündinud naine mäletab oma lapsepõlvest selle kohta järgmist:

“Minu lapseas maal hambaharja ei kasutatud. See komme tuli siis, kui kooli vanemates klassides sai käidud. [– –] Hambaharja kasutamist lapsena ei märganud ka naabrite juures. Suu loputati puhta veega puhtaks pärast söömist, puutikuga torgiti hambaid, kui sinna oli jäänud toiduosakesi. Isa ütles meile hambaharjade ilmumisel majja, et “niikaua te neid hambaid kraabite, kui saate neist päriselt lahti”. Nii imelik kui see ka ei ole, oli isa ju üle 15 aasta Tallinnas elanud, kuid hambaid hooldas ilma harjata ja pastata.”³²

“Pidule ehk kiriku päevadel, pesetakse esimesi hambaid palja sõrmega ehk riidetükiga mõnikord pulbri asemel ka söe tuhka tarvita-des, seda tehakse rohkem esteetilisi nõudeid silmas pidades, et hambad valged, ilusad oleks, kuna aga tervishoidlistest nõuetest midagi ei teata.”³³

Puhtus majas ja õues

Maja puhas hoidmine ei seostunud talupoegade jaoks hügieeniga, vaid oli argise ja püha pooluse eristamiseks vajalik praktiline ja rituaalne toiming. Hiljem muutus koristamine küll regulaarsemaks, kuid jäi siiski nädalalõpu-tegevuseks, sest pühapäevaks pidi maja olema korralikult pühitud ja koristatud. Suhtumine puhtusesse ei olnud 1920.–1930. ndail aastail võrreldes varasemate sajanditega kuigi palju muutunud. Traditsiooniline talupoeglik maailmavaade ning eluviis püsisid vaatamata kõigile välistele muudatustele üpris visalt edasi. Näiteks Tartumaal, mida sanitaartopograafid pidasid Eesti sisemaakondadest kõige puhtamaks: “...põrandaid puhastatakse luuaga pühkimise ja pesemise teel; enamasti toimub põranda pesemine 4–5 korda aastas, suuremate pühade eel.”³⁴

Kahjuks ei tea me kuigi palju sellestki, kuidas, millal ja kui sageli talumajades varem koristati ja puhastati ruume.

“Suitsutoas oli savipõranda, sügiseste rehetööde ja talviste käsitööde tegemise ning külmal ajal kanade ja väikeloomade toas hoidmise tõttu puhtust raske pidada. Võimaluse piires peeti aga ruumikoristamise eest hoolt. Igal sügisel pärast vilja kuivatamist ja peksmist puhastati rehetuba põhjalikult, enne kui

²⁹ Võrumaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 37.

³⁰ STA Viljandimaa, Päri, 1927, lk. 860.

³¹ Samas, Peri, 1925, lk. 919.

³² ERM KV (arhiiv) 727, Lääne-Nigula, lk. 464.

³³ STA Võrumaa, Rõuge, 1923. Lk. 1186.

³⁴ Tartumaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 32.

³⁵ A. Viires, E. Vunder (toim.). Eesti rahvakultuur. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 1998, lk. 332.

sinna talveks elama asuti. Suuremad puhastus- ja koristustööd võeti ette ka enne pulmi, jõule ja muid olulisi tähtpäevi.”³⁵

Ehkki suhtumine puhtusesse on olemuselt subjektiivne, püüdsid sanitaartopograafid jääda võimalikult erapooletuks. Maja ja selle ümbrust vaadeldi mitmekülgset: arvesse võeti hulka näitajaid, alates “vales” kohas õues vedelevaist majapidamisriistadest ja porist toapõrandal kuni määratud voodipesuni. Samas püüti hindamisel olla paindlik ning arvestada käsiolivate töödega, aastaajaga jne. Nende hindamiskriteeriumid vastavad muuseas üsna täpselt euroopalikule puhtusekaanonile.

“Puhtust majas hindasid uurijad maja sisemuse üldvaatluse järele, kusjuures tähelepanu pöördi eluruumide põrandade, seinte, akende, toamööbli seisukorrale; samuti pandi tähele elanikkude riiete korralikust ning puhtust ja ihupuhtust. Puhtust hinnati eitaval, kui ühte või mitut tervisvastast nähtu tähele pandi, nagu: kui põrandal oli palju tolmu ja pori, mitmesugust prahti ja majapidamise jäätiseid, ka siis, kui põrandad olid pesemata jne., seinad määratud või lagunenu, aknaruudud pesemata, kärbeste mustatud, voodid üles tegemata, voodipesu must või puudub täiesti. Kui toidunõud ja toit vedelesid eelmisest söömaajast laual. Riituse suhtes pandi tähele pererahva, eriti laste lohakust ning mustust riituses. Käterätikud puudusid või olid väga mustad.

Õue puhtust hinnati pandi tähele elamu lähemat ümbrust. Puhtuse poolest mitterahuldavaks õuedes vedelesid mitmesugused majapidamisriistad, majaesisel leidis loomade sõnnikut, õu oli pühkimata, hoonete ümbrus oli väljakäigukohtade puudusel rüvetatud inimeste väljaheidetega. Otsuse tegemisel võeti arvesse aastaag, mõnesuguse mustema töö hooaeg (sõnnikuvedu) ja päev (äri- või püha-päev).”³⁶

Kohati ei rahuldanud puhtus toas ja õues vaatlejaid peaaegu kahel kolmandikul juhtudest,³⁷ teisel olid hindajad jälle palju leebemad.

“Magamise asemed on mustad, pealmist lina pole, aluslina on mitu aega vist all. Isegi musta jalgadega põllult tulles minnakse voodi puhkama.”³⁸

“Parasiididest on alalised majasõbrad luti-kad, prussakad ja kilgid; viimaste laulu sai nii väga tihti kuulnud. Rohkesti võib ka kirpe leida. Täiade kohta puuduvad andmed.”³⁹

“Hooned üldiselt korras. Elamud tihti uued. [– –] Suurem jagu talusid on rahuldavad. Kuid üldise tasapinna kõrguse tõusu ei tähenda sinne uustalu mitte. Uustalu annab pooliku, ebamäärase, katkelise mulje. On talu näituseks – eraldi ehitus, lahus rehetubadest avarate ruumidega, isegi hää valgustusega kuid talust ei saa kuidagi hääd muljet. Juba sisse astudes märkad musta treppi, mis hooletuse tõttu osaliselt lagunenud, toa põrandad kruusast, laudadest – auklised, lõhutud, mustad – seda mitte suurel määral – aga siiski silmatorkavalt. Seinad harimata palkseinad – ilma krohvi, ilma tapeedita. Saal – suur ruumikas – kolme nelja avara aknaga, kuid milline üllatus – keset saali – lae all – ühest nurgast teise ulatab pikk latt ja latil kuivab vastsetlülitud lambanahk – tuba vastiku lõhnaga täites.”⁴⁰

Viimane näide kinnitab, et kuigi ruumiolud paranesid tol ajal üsna jõudsalt, ei muutunud niisama kiiresti inimeste arusaamad ja harjumused. Uutes moodsates elamutes oli palju lihtsam puhtust pidada kui rehemajades, aga väga palju rohkem seda siiski ei tehtud. Samal ajal elati Põhja- ja Lääne-Eestis veel väga tihti vanades rehielamutes, millel oli peale elamise muidki funktsioone, ning seal polnud paratamatult võimalik täita uusi puhtusenõudeid.

“Et mu ringikäigu ajal igalpool rukkirehetesid rehetoas kuivatati – siis olid ajutiselt kõik muud elamistarberiistad ruumist kõrvaldud – toad kuumaks köetud. Õhk lämbub niiske segatud vingu (CO) aurudega. Sarnast läppunud, niiskusest küllastunud õhku valgus kõigisse eluruumidesse – sünnitades tubades väljakannatamata kuumuse vastikute lõhnadega, segatud mustast-auravast põrandast. Ja aknaid – neid ei avatud – ja ometigi elasid inimesed tubades – magasid, söid ja toimetasid kõiki töid. Sarnast seisukorda leidsin üsna sagedasti...”⁴¹

Üldpildist erinesid üpris palju mõned jõukad talud, kuid sanitaartopograafilise arhiivi põhjal tunduvad need olevat suured erandid.

³⁶ Pärnumaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 19.

³⁷ Vt. nt. STA Võrumaa, Viitina, 1923, lk. 1532; samas, Kasaritsa, 1923, lk. 516; samas, Haanja, 1923.

³⁸ STA Viljandimaa, Sürgavere, lk. 1082.

³⁹ STA Läänemaa, Lähtru, 1925, lk. 641.

⁴⁰ STA Pärnumaa, Sauga, 1924, lk. 980–981.

⁴¹ Samas, lk. 985.

“Üldmulje küladest on häa. Talud siin on kõige paremad üle terve V[ana] Väandra ja üldse Väandra. Talude jõukusele on siin alus pandud juba möödunud aastasaja viimasel veerandil linaharimise ja karjakasvatamisega. Talud on suured keskmiselt 100 dessantinilised. Taluelamuid ehitud juba 40–50 aasta eest võib veel täna eeskujulisteks pidada. Tahaks alla kriipsutada eriti siin seda kodusust, eriti mugavust mis saabund juba aastakümneid kestnud kultuurse arenemise juures. Juba talude ümbrus on avatlev. Igalpool maksma pandud puhtus, korralikkus torkab silma. Talu juure viib ei mitte enam juhuslikult tallatud jalgteerada vaid korrashoitud prügitud tänav. Talud ümbritsetud lillepeenraist, rohtaedadest. Elamud eraldi kõigist kõrvalhoonetest [– – –]

Elamud sisemiselt kõigiti soodsad ja sündsad. Ruumi valgust ja õhku on kõigil küllaldaselt. Seinad krohvitud, õlivärviga kaetud. Paaris üksikus talus saali seintel seinamaalid, dekoratsioonid. Puhtus üksikutes taludes otse piinlikult läbi viidud (Pool’ide, Jürgenstein’ide, Jürisson’ide suguvõsataludes). Eluruume 5–6 kuni 10 [– – –] Klassivahe popside – talude vahel arenend ja isegi teravalt. Popsid suvel tööl olles saavad süüa ühes talu teenijatega eraldud lauas. Pererahvas osalt otse aristokraatne! Saunad ja väljakäigukohad on isendast mõistetavalt kõigi talude juures.”⁴²

Väärrib märkimist tõik, et Peipsi-venelasi (eriti vanausulisi) hinnati eestlastest palju puhtamaks.

“Mis puutub ruumide puhtusse, siis jätab see umbes 40%-l soovida. [– – –] Siin valitseb palju individuaalset, naabritaludest võib ühes kõik puhas ja korralik olla, teises aga vägagi must. Kus puhtus üldisest nivoost tunduvalt kõrgemal järjel seisab, see on Peipsi-äärsetes vene külades (eriti vanausuliste juures); seda ei saa seletada mitte ainult sellega, et sealseil naistel rohkem aega oleks ruumide puhastamiseks, kuna samades tingimustes Peipsi ääres elutsevad eestlased enamasti kasimatud on.”⁴³

Osaliselt aitab selle põhjusi seletada etnoloog J. Richter:

“Kohalikku rahvast iseloomustavaks jooneks võib pidada puhtust ja korda majas, mille eest naised väsimatult hoolt kandsid. Mõlemat tuba koristati iga päev – pühiti põrandaid, raputati puhtaks põrandariided, laupäeviti pesti põrandaid (värvimata põrandaid nühi luuakontsu ja liivaga, et need oleks “nagu vaha”). [– – –] Kolm korda aastas, lihavõtteks, jumalaema surmapäevaks [15. aug] ja kolmekuningapäevaks [6. jaan] koristati tervet maja – valgendati seinu, ahju, lagesid (seda nimetati “lagede pesemiseks”). Pesti, valgendati ja tärjeldatai kardinaid, käterätte, kogu “voodikomplekti” ning põrandariided kolgiti järves puhtaks. Niimoodi hoidsid perenaised puhtust vajalikul tasemel, erinedes nende endi sõnul selle poolest Pihkva talupoegadest (“meie naised hoolitsevad väga puhtuse eest”).”⁴⁴

Enne Esimest maailmasõda täheldasid ERM-i vanavarakorjajad näiteks Saaremaal suuri erinevusi ranna- ja maakülade puhtuses. Meresõidu ja kalastamisega tegelev rannarahvas elas palju puhtamalt kui põllumehed.

“Saar [Vilsandi – H.P.] on iseenesest vae ne. Põllumaad on vähe ja seegi ei ole nähtavasti kõigeparem (ristikhein vähemalt kasvab siiski hästi). Siiski elab rahvas (150–200 hinge) võrdlemisi õige jõukalt. Majad on ilusad, eluhood muidugi mõista muudest lahus, suured ja nägusad. Seespool valitseb häa puhtus ja kord: põrandad värvitud, seinad tapiseritud, sohvad, pehme mööbel, peeglid, sagedasti klaver. Jaapani vaasid, mere pildid seintel. [– – –] Inimesed on ülepea kaunis intelligent väljanägemisega, iseäranis mehed, kes vast kooliharidust küll vähe saanud, kuid selle eest elukoolist palju õppinud. Filsandi meestest on suurem osa laevamehed. Paljud praegused peremehed on varemalt kaptenitena, tüürmannidena jne ilma meredel ümber purjetanud, ehk vähemalt Balti ja Saksa [Põhjamere – H.P.] meredel ja ümberkaudu elavate rahvastega kokku puutunud. Ning see ei ole mõju avaldamata jätnud.”⁴⁵

Sanitaartopograafia andmeil olid ka äärmiselt kitsad ja vaeselt sisustatud töölistorterid talumajadest palju puhtamad. “Jääb ainult tähendada, et elukorterid töölistel äärmiselt viletsad on – peaaesjalikult on nad kitsad. [Sindi tööliste korterid koosnesid suuremalt jaolt

⁴² STA Pärnumaa, Vana-Väandra, 1924, lk. 1692–94.

⁴³ Tartumaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 29.

⁴⁴ J. V. Richter. Russkoe naselenie zapadnogo Pričud’ja. Valgus, Tallinn, 1976, lk. 125.

⁴⁵ M. Josep. [Matkapäevik]. – ERMi käsikirjaarhiiv, Tap. 203, 1912, lk. 35–37.

ühel toast, mõõtudega 4,2x3,5x2,5 m, s.t. pindala 14,7 m². – H. P.] Niisugune tuba on ühele perekonnale elutoaks, magamisruumiks ja köögiks ühtlasi – siin tuleb ka söögiained hoida talvel külmamise eest. Oli tubasid, kus 5 hinge sees elas. Imelik, et puhtust leidis. Käisin ligikorda 15 korterid läbi – ja ainult ühes oli puhtus puudulik – teistes oli puhtus eeskujulik – isegi mõnes piinlik puhtus – kui nii ütelda võib. [– – –] Puhtus on vist endise vabrik valitseja Wulfi nõudmiste tagajärg – Wulf oli teinud iga nädala eluruumide kui ka elumajade ümbruse kontrolli puhtuse suhtes. Praegu niisugust kontrolli ei ole.”⁴⁶

Võrdluseks võiks taas tuua Rootsi, kus talumajad, mida koristati pealiskaudselt ainult laupäeviti, olevat olnud 19. sajandi algupoolel väga mustad. Põhjalikum puhastus võeti ette kaks korda aastas – jõuluks ja jaanipäevaks. Põrandaid küüriti vee, liiva ja ilma varreta luuaga, mida hõõruti jalaga vastu põrandat. Nõnda tehti seda mõnes kohas kuni 1930. aastateni, kuigi 1860. aastatel oli hakatud põrandaid põlvili olles harja ja seebiga küürima.⁴⁷ Niisiis ei erinenud Eesti maarahvas eluruumide puhtuse poolest kuigivõrd näiteks rootsi talupoegade, küll aga randlastest ja eriti Peipsi-ääre vene vanausulistest, kes elulaadilt ei olnud tüüpilised talupojad-maaharijad, ning muidugi ka töölistest.⁴⁸

Käimlad ja see, mis seal tehakse

Kõik, mis seondub selle, ühe kõige loomulikuma-looduslikuma küljega inimese elus, on praeguses eesti kultuuris üks kõige varjatuid ning ümbritsetud tabudega. Viisakas seltskonnas ei kõlba nimetada õigete nimedega vastavaid toiminguid – kõneldakse “lähen suurele/väikesele asjale/hädale”, “lähen sinna, kus keiser jala käib” – ega isegi ruume – “tualetti” või “WC-sse” minnakse ka siis, kui tegemist on kõige ehtsama peldikuga jne.

Sajandite vältel olid talupoegade hoiakud loomulike vajaduste rahuldamise suhtes rohkem praktilise kui moraalse iseloomuga. Talupoegade käimlakombed ei muutunud sajandeid ning need ei valmistanud kellelegi muret ega seostunud kuidagi moraaliga. Mis puutub Eesti varasemasse käimlakultuuri, see tähendab, kuidas ja millega ennast puhastati, siis

selle kohta ei ole mulle kätte juhtunud mingit materjali. Käimlad ise, kuid veelgi enam sellega seotud toimingud on eriline tabu. Seda, mis toimub sealpool käimlaust, poleks nagu üldse olemas – niivõrd intiimseks peetakse seda. Siingi saavad meid aidata Rootsi etnoloogid.

Sama rahulikult nagu väljaheidetesse ja uriini suhtusid talupojad puhtusesse seoses loomulike vajaduste rahuldamisega. J. Frykman viitab ühele 1927. aastal avaldatud kirjutisele, mille järgi tuli välja, et näiteks Jämtlandis kasutati enda pühkimiseks kõike, mis kätte juhtus: rohtu, sammalt või lund või siis kaabiti ennast puhtakse puulaastuga. Kõik sõltus aastaajast ja võimalustest.⁴⁹ Eriti tähelepanuväärne on seal aga järgnev teade. “Pole möödunud mitte eriti palju aastakümneid ühe vana naise surmast, kes tänapäeval valitsevate peenutsevate kommete peale selles valdkonnas torises, et ta ei ole oma pika elu jooksul mitte kunagi kasutanud midagi muud kui oma nimetissõrme. Kindlasti polnud ta ses suhtes ainuke.”⁵⁰

Pole põhjust arvata, et eestlased oleksid toiminud vastavas olukorras teisiti, kuigi meil puudub selle kohta konkreetne teave.

Inimese väljaheidet on väetisena palju väiksema väärtusega kui veise- või hobusesõnnik, sellepärast polnud mõtet seda ühte kohta kokku koguda. Ilmselt oli see ka üks põhjuseid, miks eesti talupojad pidasid peldikute ehitamist kaua aega mõttetuks kulutuseks.

“Kus väljakäigukohtasi pole (ligi 60%), seal käidakse puupinu, aida, lauda, rehealuse nurga taha, ligidal olevatesse põõsastesse, rohtaeda, põllule. Talvel seatakse mitmes kohas haokood püsti lumesse väljaskäimise kohale varjuks.”⁵¹

⁴⁶ STA Pärnumaa, Sindi, 1922, lk.1061–1062.

⁴⁷ K. Sjöqvist. Att skura golv. – Fataburen, 1970, lk. 142.

⁴⁸ Puhtuse-arusaamade muutumist kodu kui sellise suhtes näitab ilmekalt ka 20. sajandi keskpaiku levima hakanud tava võtta välisjalanõud eluruumides ära, mida olen lähemalt käsitlenud artiklis “Argitriivaalsused ja kultuur. Miks eestlased võtavad toas jalad lahti”. – Tuna 2001, nr. 1, lk. 106–121.

⁴⁹ J. Frykman. Clean and Proper..., lk. 197.

⁵⁰ L. Johannsen. Om renlighetsförhållanden i Frostviken (Jämtland). – Svenska landsmål och svenskt folkliiv 1927, lk. 132. (Tsitereeritud J. Frykmani järgi, lk. 197.)

⁵¹ STA Läänemaa, Haimre, 1922, lk. 51.

“Väljakäigukohti vähä ja hoonete ümbert on väljaheidetega roojastud. Solgivesi visatakse sagedasti ukse ette, samuti kustakse öösiti ukse ette.”⁵²

Peldikuid hakkasid eesti talumehed ehitama umbes saja aasta eest. “Lihtne laudseinte ja istelauaga väljakäigukoht (peldik, kemmerg) hakkas taluõuele ilmuma alles 19. sajandi lõpul, kuigi sõna peltick tunneb samas tähenduses juba H. Göseken oma eesti keele sõnastikus (1660).”⁵³

Käimlad ning veelgi rohkem nende igapäevane kasutamine kodunesid Eesti taludes väga aeglaselt – see ei olnud maal üldlevinud isegi 1930. aastate lõpus. Sanitaartopograafia andmeil olid 1920. aastail peldikutega varustatud laias laastus umbes pooled talukohad. Kõige rohkem oli neid Viljandi, Pärnu ja Tartu maakonnas – ligikaudu 70% taludes. Kuid paikkonniti oli neiski piirkondades väga suuri erinevusi – näiteks ühes külas võis peldik olla kõigis taludes, naaberkülas aga puudus täielikult. Põhimõtteliselt samasugune olukord oli ka teistes maakondades. Peale selle oli küllalt palju (ligi 1/4) peldikuid, mis ei rahuldanud minimaalseidki tervishoiunõudeid (vt. tabel).

Tabel. Peldikuid talundite kohta (%) maakonniti 1920. aastail⁵⁴

Harju	54,6	neist puudulikke 28,0
Järva	49,7	25,0
Lääne	58,9	29,9
Petseri	53,7	11,1
Pärnu	70,1	30,0
Saare	58,5	45,0
Tartu	71,1	21,7
Valga	52,2	13,7
Viljandi	69,6	17,1
Viru	60,2	34,9
Võru	41,7	26,6
keskmiselt	58,2	23,4⁵⁵

Olemasolevate andmete põhjal võib julgelt väita, et peldik ei kuulunud 1920. aastail eesti maarahva jaoks nende asjade hulka, mille hädavajalikkuses keegi poleks kahelnud. Nagu ikka asjadega, mille mõttekuses ei olda veendunud, leidsid talumehed käimlate ehitamata jätmiseks terve hulga ettekäändeid.

“Väljakäigukohti on külas ainult üks ja see- gi veel pooleli, ehitamisel. Elanikud külas leiavad, et väljakäigukoht on asjata uhkus, ilma viimaseta saada väga hästi ja olla vast palju parem, sest väljakäigukoht lõhnata.”⁵⁶

“Väljakäigukohtade puuduse üheks põhjuseks on asjaolu, et ei ole laudu. Teiseks ei ehitata neid sellepärast, et on harjutud põllule või põõsa taha käima – ei tunta tarvidust selle järele.”⁵⁷

Sageli ehitati peldikud elamuist nii kaugemale, et nende kasutamine oli üpris ebamugav, iseäranis talvel. “Väljakäigukohti võrdlemisi vähe, arvu ei saanud kindlaks määrata, ehituse poolest halvad: on kuidagi viisi laudadest kokku löödud, näib et puudub arusaamine milleks õieti on tarvilik väljakäigukoht. Ehitatud elumajast kaugemale, nõnda et korralik tarvitamine vahest ainult suvel võimalik on.”⁵⁸

Seega ei tähendanud peldikute olemasolu iseenesest veel seda, et neid ka tegelikult oleks korrapäraselt kasutatud. Võrdlemisi sageli märkisid sanitaartopograafid, et käimlaid kasutatakse harva või peaaegu üldse mitte. “Jalg- rada väljakäigu koha juurde õige rohtunud.”⁵⁹ Muidugi polnud põhjus ainult käimlate kauguses majast, vaid hoopis rohkem vanades harjumustes.

Sanitaartopograafidele jäi silma seegi, et peldikute olemasolu sõltus talu asukohast: lagedamais paikades või küla sees oli neid rohkem kui hajali paiknevais või üksildastes metsataludes. Sellest võib järeldada, et peldiku

⁵² STA Pärnumaa, Suigu, 1926, lk. 1044.

⁵³ A. Viires, E. Vunder. Eesti rahvakultuur, lk. 301.

⁵⁴ Koostatud maakondlikes ülevaadetes leiduvate andmete põhjal.

⁵⁵ Puudulikuks loeti sääraseid peldikuid, mis “olid lahtised – ilma usteta, katuseeta või mittekindlate seintega – ja lagunenuid” (Saaremaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 29).

⁵⁶ STA Läänemaa, Sutlepa, 1923, lk. 864.

⁵⁷ Samas, Asuküla, 1922, lk. 21.

⁵⁸ Samas, Paatsalu, 1925, lk. 1108.

⁵⁹ Samas, Sinalepa, 1922, lk. 29.

ehitamisel peeti silmas eelkõige moraali-, mitte niivõrd hügieeninõudeid. “Väljakäigukohad on hoolikalt kõigil taludel, niisama lagedal, teeveertes elavatel popsidel. Metsaveersetel puuduvad. Ei peeta veel puhtust nii tähtsaks kui viisakust.”⁶⁰

Päris palju teateid on selle kohta, et talupoegadele olevat peldikuid peale sunnitud ka administratiivsete vahenditega. Oli mõisnikke, kes nõudsid oma valla talupoegadelt peldikute ehitamist, aga see polnud siiski üldine. Ilmselt tegutsesid kõige jõulisemalt ja otsustavamalt Esimese maailmasõja lõpus Saksa okupatsioonivõimud. Selle tagajärjel ehitati mõnes piirkonnas väga lühikese ajaga (umbes ühe aastaga – 1918) käimlad valmis kõigis taludes.

“Väljakäigukohad on okupatsiooni ajast kõigil. (Käsk oli väljaant kohaliku komandatuuri poolt väljakäigukohtade ja kaevude üle. Väljakäigukohad pidid kõigil olema ja korras. Kaevud pidid kaanega olema ja ei tohtinud lautade ja väljakäigukohtade lähedal olla. Kohaliku valla arhiivis ei ole üldse enam okupatsiooni ajast kirjavahetust; käsku mäletavad kõik elanikud vallas).”⁶¹

Ent pealesunnitud asjadest loobutakse sageli esimesel võimalusel, sama juhtus mõnel pool ka käimlatega.

“Kahjuks ei ole väljakäigukohtade tähtsus kõigile selge; nii on jätnud elanikud mitmel pool Narva äärsetes valdades okupatsiooni ajal ehitatud väljakäigukohad lohakile ja osalt isegi lammutanud.”⁶²

Talupoegade tollaegseid arusaamu käimlate vajalikkusest ning üldse hügieenist illustreerib suurepäraselt järgnev näide:

“Majas elab 7 asuniku perekonda. Mõisas on kolm väljakäigukohta. Nendest on 1 korras, 1 lagunenu, üks on ära kukkunud, 1 sahvriks ümber muudetud, istekoha peal on piima ja muud sööginõud, väljakäigukohta tehtud riulite peal on leib ja muud toiduained.”⁶³

Üllataval kombel oli üpris vähe peldikuid Harjumaal, sealhulgas isegi Tallinna lähiümbruses, ning needki sageli õige kehvakased.⁶⁴

Tõenäoliselt olid kõige algelisemad väljakäigukohad sõna otseses mõttes väljas-käimisekohad, mis loomulike tarvete rahuldamiseks olid ümbritsevast eraldatud ainult mõtteliselt. Selliseid oli Eesti külades 1920. aastail veel päris arvukalt. N.-ö. päris-käimlategi

hulgas oli rohkesti selliseid, mis eelkirjeldatud väljakäigukohtadest suurt ei erinenud. Need olid raagudest, õlgedest või pilliroost seintega, ilma ukse, esiseina ning sageli ka katusega rajatised, mis ei vastanud isegi väga leebetele hügieeninõuetele.

“Talu väljakäigukoht on aiaga piiratud koht, küüni taga.”⁶⁵

“Väljakäigukoht asub lauda otsas, õunapuu aias. On laudadest aiaga piiratud koht, kuhu käiakse harva. Mustust kaetakse kinni linaluu prügiga.”⁶⁶

“Väljakäigukoht on lauda taga; see on lauda aiaga piiratud maatükike, millele on katuseks paar kuhu õlgi peale visatud.”⁶⁷

“Korralikke väljakäigukohtasid Varstu külas ei ole. 23mel läbikäidud talu ja popsikohast leidsin 6 juhtumisel puuduliku väljakäigukoha, mis kujutasid endast sauna- lauda-, talli- ehk rehetaga asuvat maatükki, mis on kolmest küljest laud- ehk vitsest aiaga piiratud. Mõnes kohas on niisuguse väljakäigukohale ka maa sisse auk kaevatud.”⁶⁸

“Talvel käiakse lattidest tehtud pilu [pilu = püstkoda HP] varjus. Pilu all on auk. Pilu asub kusgi aiamaal. Auk aetakse kevadel kinni, latid võetakse ära.”⁶⁹

“Väljas käiakse rehetare otsas asuvas väljakäigukohas, mis kujutab enesest aiakesega piiratud auku, mille kohal puulatid üle pandud, mille peale tuleb astuda, et väljaheidet auku kukuks.”⁷⁰

“Väljaskäigu kohtasi on külas pea iga elamu juures suuremalt jaolt popsidel poollahtised augud maa sees aokood ümber. Taludes elumajast eraldi laudadest kinnised.”⁷¹

⁶⁰ STA Pärnumaa, Vana-Vändra, 1924, lk. 1534.

⁶¹ Samas, Laiksaare, 1923, lk. 657.

⁶² Virumaa tervishoiuline kirjeldus, lk. 20.

⁶³ STA Võrumaa, Vana-Roosa, 1923, lk.1064.

⁶⁴ Vt. nt. STA Harjumaa, Kernu, 1923, lk. 22; samas, Nabala, 1923, lk. 196; samas, Kloostri, 1923, lk. 167.

⁶⁵ Vt. nt. STA Harjumaa, Kernu, 1923, lk. 22; samas, Nabala, 1923, lk. 196; samas, Kloostri, 1923, lk. 167.

⁶⁶ Samas, lk. 1031.

⁶⁷ Samas, lk. 1032.

⁶⁸ Samas, lk. 1057–1058.

⁶⁹ Samas, Haanja, 1923, lk.159.

⁷⁰ Samas, Kasaritsa, 1923, lk. 442.

⁷¹ STA Viljandimaa, Imavere, 1924, lk. 218.

“Väljakäigukohti külas 6 – kõik enam-vähem puudulikud (auk maa sees ja kast peal, kui auk täidetud, kaetakse mullale kinni ja tehakse uus, kuhu seesama kast peale pannakse).”⁷²

Seevastu meie vene külades olid käimlad peaaegu kõigis majades, mis küll hügieeni mõttes polnud eelkirjeldatud eesti väljakäikudest palju paremad.

“Siin ei saa tähelepanemata jätta väljakäigukohtade ja loomalaute ehitusviisi ja seisukorda, mis otsekohe silma torkavad ja milledel isesugune, kohaline iseloom. Kõik loomalaudad on ehitatud elumaja külje alla, kusjuures elamu asub 1–2 meetri kõrge alusmüüri peal, kuna loomalaudal niisugust ei ole. Elumajast avaneb üks väikese platvormile, millest trepp lauta lähleb. Selle platvormil asubki väljakäigukoht. Kohati on viimasele ainult auk sisseraiutud, kohati aga väike butka peale ehitatud. Seega kukkub mustus lihtsalt lauta, kust teda ühes looma sõnnikuga ärakoristakse üks kord aastas. Mõnes kohas on alla pantud tün-der ehk lahtine kast, kuid neid on väga vähe. Mustuse sees tallavad nii loomad, kui ka inimesed, kuid asjata oleks kohalikke elanikke õpetama hakkata, kuidas kohasemaid väljakäigukohte ehitada, sest kohalik rahvas on oma elukommetes äärmiselt konservatiivne.”⁷³

Ka enamikus Petserima vene külades olid samasugused lahtised väljakäigukohad üleüldised: “...see tähendab, et mustas õues trepi peal, mis on harilikult kõrge tehtud, väljakäimise jaoks treppi all kaevatud auk ja trepi otsas tehtud iste ehk teda ei ole.”⁷⁴

Naabruses asuvais setu külades oli aga peldik tol ajal väga haruldane asi!

Väga primitiivne peldikutüüp “latt seinä ääres” või sõnnikuhunniku kohal oli kuni 19.–20. sajandi vahetuseni kasutusel ka mõnes Rootsipiirkonnas. Esimesed spetsiaalsed hooned, mis paiknesid sõnnikuhunnikute juures, ehitati taludes 19. sajandi esimesel poolel. Peldikud tehti täpselt samasugused nagu mõisates, kus need olid üldlevinud 18. sajandi algupoolest saadik.⁷⁵ Pole täpseid andmed, kust võtsid eesti talupojad peldikute ehitamisel eeskujuga, kuid võib arvata, et meilgi oli selleks suure tõenäosusega mõis.

Peldik oli Eesti talurahva jaoks võõras, aga veel võõrastavam tundus mõte, et käimla võiks asuda elamuga ühe katuse all. Viimast hakati

1920.–30-ndail aastail ajakirjanduses ja nõuannetes kõvasti propageerima kui palju mugavamad ja hügieenilisemad varianti. Tol ajal rajati Eestis kümneid tuhandeid uusi asundustalusid, kuid ikka oli peldik see, mis ehitati viimasena, kui üldse ehitati; majja sisse ehitati käimlaid aga imeharva.

“Ei taheta muuseumis harjuda mõttega, et väljakäigukohta võib asutada elamuga ühe katuse alla. Ehituse hooajal on seni läbi aetud asunikku juures ilma mainitud asutusega. Kui kõik valmis, siis ilmub kusagile nurga taha 3–4 lauast kokkulöödud kastike – väljakäigu kohana.”⁷⁶

Jõukamad taluperemehed, eriti need, kelle lapsed õppisid “linnas” (gümnaasiumis või ülikoolis), püüdsid kõiges üha enam eeskujuga võtta “paremaid inimestest”. Hea võimaluse ennast “matsidest” selgelt eristada andis ka korralik käimla, iseäranis majas sees. Vanades jõukates ostutaludes ehitati käimlaid uutesse elamutesse isegi mitu tükki. See oli siiski erandlik, sest samas oli talusid, kus peldikud endiselt täiesti puudusid. Talusid, kus käimlad elamuga ühe katuse all asusid, oli 1920. aastate keskpaiku ainult mõni protsent, rääkimata neist, kus oli rohkem kui üks peldik.

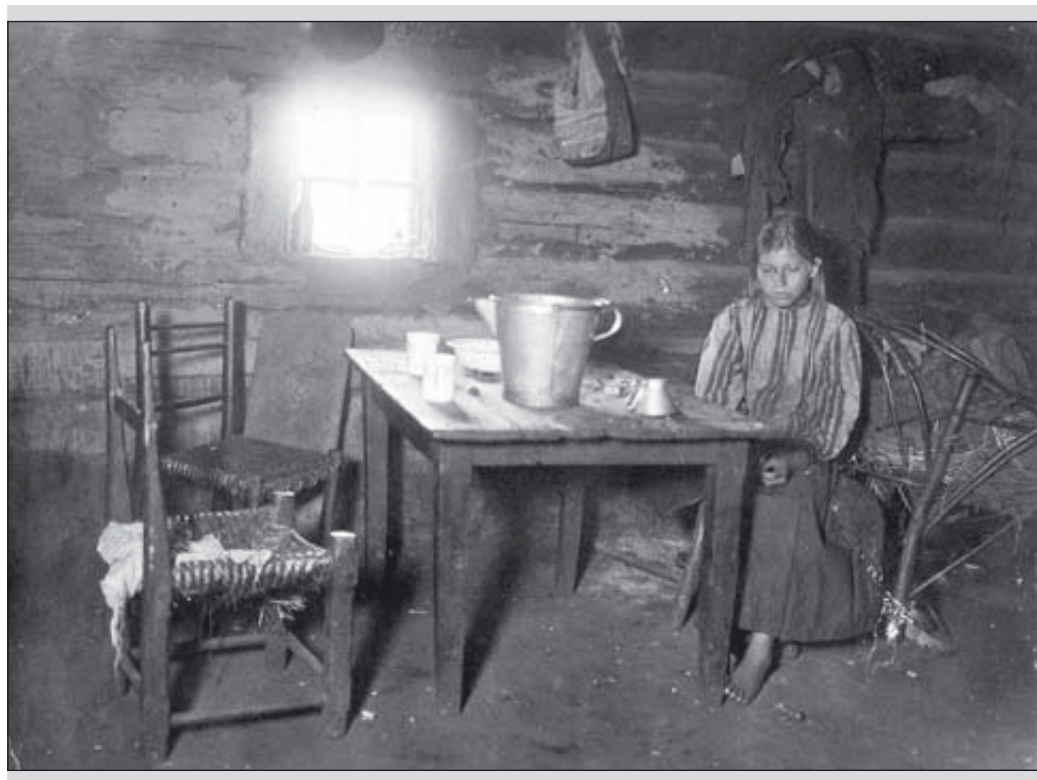
Nagu võisime veenduda, oli peldik eesti talupoegade tolleaegse üldlevinud arusaama järgi “asjata uhkus”, millela saab väga hästi läbi.

Lõpetuseks

Artiklit alustades, veel enam aga seda lõpetades oli selge, et kõigile alguses esitatud küsimustele vastuseid leida ei õnnestu. Mõnikord ongi rohkem vaja esitada küsimusi, sest ilma selleta ei saa olla ka vastuseid.

Üks käesoleva kirjutise materjalist tulenevaid tähtsamaid järeldusi on see, et suurem osa eestlastest säilitas kuni 1930. aastateni suurel määral oma vana talupoegliku maailmapildi, mis siin väljendub konkreetselt arusaamades puhtuse ja mustuse kohta. Suhtumine puhtusesse on viimase sajandi jooksul maailmas, eriti Lääne kultuurisfääris, suurel määral muutunud. Alalhoidliku sotsiaalse grupina suhtub talurahvas tavaliselt väga skeptiliselt igasugu uuendustesse ning loobub vastumeelselt oma sajanditevanuseist arusaama-

dest ja harjumustest. See tuleb selgelt esile ka uue puhtuseideoloogia omaksvõtmisel. Suurema osa eestlaste jaoks jäid uusaegsed kodanlikud vaated puhtuse kohta tolle ajani kas võrdlemisi tundmatuks või neid ei võetud omaks. Kuna suhtumine, hoiakud ja käitumine põhinevad üldistel arusaamadatel ja tõekspidamistel, võibki väita, et vaatamata tervikuna eesti ühiskonnas toimunud suurtele muutustele, ei muutunud eesti talupoegade maailmapilt vähemalt kuni 1930. aastateni kuigi palju.⁷⁷

Tüdruk laua ääres. – ERM Fk 185:41, F. Kohtitsky 1913

⁷² STA Saaremaa, Kaarma-Suur-vald, 1923, lk. 95.

⁷³ STA Virumaa, Kose, 1924, lk. 144–145.

⁷⁴ STA Petserimaa, lk. 3.

⁷⁵ S. Rosén, B. Wetter. Ett bitrag till hemlighusets historia. – Fataburen, 1970, lk. 170.

⁷⁶ STA Pärnumaa, Vana-Vändra, 1924, lk. 1544.

⁷⁷ Umbes samale järeltule joudsin muu hulgas ka eestlaste ajakäsitust uurides. Vt. Heiki Pärdi. Eestlaste maailmapilt XX sajandil: talupoegliku ajakäsituse murenemine. – Akadeemia 2001, nr. 1, lk. 3–21.